

Dorota HAMERLOK

ANALIZA SEMANTYCZNA CZASOWNIKA *WŚCIEC SIĘ* W POLSZCZYŹNIE¹

The Semantic Analysis of the Verb “wściec się” in Polish Language

Keywords: *Polish language, etymology, history, semantic development*

Contact: *Uniwersytet Śląski w Katowicach; dorota.hamerlok@onet.pl*

Niniejszy artykuł stanowi analizę semantyczną czasownika *wściec się* w ujęciu diachronicznym. Punkt wyjścia stanowią informacje dotyczące etymologii interesującej mnie jednostki leksykalnej, ponieważ, choć badania etymologii mają charakter hipotetyczny i brak jest niezbadanych tekstów, które mogłyby rzucić światło na ten rodzaj analiz – na co zwraca uwagę m.in. Jacek Perlin (Perlin 2010: 115) – to często zbadanie etymologii umożliwia dostrzeżenie późniejszych znaczeń wyrazów. W dalszej części wywodu przyglądam się rozwojowi semantycznemu leksemu *wściec się*. Do przeprowadzenia tej części analiz zostały użyte klasyczne metody opisu zmian semantycznych scharakteryzowane m.in. przez Danutę Buttler (1978). Ponadto ciekawe wnioski pozwoliło wyprowadzić zastosowanie metody słowotwórstwa gniazdowego, która nadal jest rzadko stosowana w badaniach historycznojęzykowych.

Materiał badawczy artykułu stanowią słowniki etymologiczne języka polskiego oraz słowniki języka polskiego prezentujące materiał językowy z różnych etapów rozwoju polszczyzny oraz cytaty zaczerpnięte z NKJP. Cytaty te przede wszystkim posłużyły do zobrazowania użycia interesującego mnie leksemu w różnych znaczeniach uzależnionych od kontekstu.

Czasownik *wściec się* wywodzi się z języka prasłowiańskiego, gdzie forma **vbz-tekti*² miała następujące znaczenia:

1. ‘biegać, uciekać (w szale)’
2. ‘zachorować na wściekliznę, wpaść we wściekłość, w furję, szał’ (WSJP).

¹ Część wniosków dotyczących czasownika *wściec się* po raz pierwszy została wysunięta przeze mnie w mojej pracy magisterskiej napisanej pod opieką Profesora Artura Rejtera.

² Prawdopodobnie już na tym etapie rozwoju języka obok wspomnianej formy występował także czasownik zwrotny **vbz-tekti se* (WSJP).

Pierwsze z przytoczonych znaczeń dowodzi związku semantycznego omawianej jednostki leksykalnej z czasownikiem **tekti*³, który był formą prasłowiańską dzisiejszego polskiego czasownika *ciec*. W języku prasłowiańskim forma **tekti* miała dwa znaczenia:

1. **tekti* 'płynąć, ciec' (SBor),
2. **tekti* 'przemieszczać się szybko, biec (o ludziach, zwierzętach, słońcu, wodzie, czasie)' (SBań).

W pierwszym ze znaczeń prasłowiańskiej formy **vz-tekti* i w drugim ze znaczeń czasownika **tekti* pojawia się element 'biec', co dowodzi związku semantycznego omawianych czasowników. Związek semantyczny i formalny pomiędzy jednostkami leksykalnymi *ciec* i *wściec się* jest ponadto sygnalizowany w słownikach etymologicznych poprzez odesłanie w artykule hasłowym czasownika *wściec się* do czasownika *ciec* (SBr). Obecnie czasownik *wściec się* jest na tyle silnie zleksykalizowany, że jego związek semantyczny z czasownikiem *ciec* jest dla użytkowników języka polskiego niezauważalny.

Prefiks *wś-*, przy pomocy którego utworzony został czasownik *wściec się*, jest wariantem fonetycznym prefiksu *wz-*, wprowadzającego początkowo znaczenie 'ruch w górę'. Znaczenie to jednak stopniowo zanikło, co spowodowało duże zróżnicowanie semantyczne grupy czasowników tworzonych przy pomocy tego przedrostka (por. Śmiech 1986: 108; Janowska, Pastuchowa 2005: 164–173).

W SS_{tp} pojawia się jedno znaczenie czasownika zwrotnego *wściec się* 'tracić panowanie nad sobą, zachowywać się jak szaleniec'. Znaczenie prasłowiańskie uległo zatem zmianie. Człowiek, który się *wściekł* nie jest chory psychicznie, tylko zachowuje się jak chory, szalony. Już na tym etapie rozwoju języka polskiego nie została odnotowana niezwrotna forma czasownika. W SL hasłem jest jednostka leksykalna *wściec*, ale znaczenia odnoszą się do czasownika zwrotnego.

1. 'własna psom, wilkom, lwom i innym zwierzom, i bydłu, i człeku, gdy pies wściekły ukąsi',
2. 'rozjuszyć' (SL).

Dobre przykłady wskazują na to, że drugie z przytoczonych powyżej znaczeń jest kontynuacją znaczenia staropolskiego:

*Dziwna to rzecz, gdy się dwaj wścieką,
Głowy niewinne by kapustę sieką* (SL)⁴.

³ Więcej na temat rozwoju semantycznego czasownika *ciec*, por. Hamerlok 2019: 15–27.

⁴ Wszystkie przykłady użycia zapisuję zgodnie z formą ze słowników lub NKJP.

Obydwa znaczenia są kontynuowane na kolejnych etapach rozwoju polszczyzny (SWil). Obok tych dwóch znaczeń w SWar zostało odnotowane jeszcze jedno znaczenie uznane przez autora słownika za przenośne: ‘przepaść, ulotnić się, pójść do kata, do licha, zniknąć prysnąć’ poparte kilkoma przykładami użycia. Poniżej przytaczam jeden z nich:

Pisali i mówili, póki się nie znudzili i projekt się wściekł (SWar).

W słowniku tym odnotowane zostało ponadto połączenie *wścieklić kogo na kogo* mające znaczenie ‘rozzłościć do wściekłości, rozwścieczyć, obruszyć, rozsierdzić’. Autorzy wymieniają liczne powody wścieknięcia się: złość, ból, żal. Wszystkie te przykłady wiążą się z negatywnymi emocjami i doznaniem.

W SD osobno notowane są znaczenia czasownika *wściec* i czasownika zwrotnego *wściec się*. Pierwszy z nich znaczy ‘sprawić, że ktoś się rozgniewa, wpadnie w złość’. Znaczenie to jest kontynuacją przeanalizowanego powyżej znaczenia ze SWar odnoszącego się do połączenia *wścieklić kogo na kogo*. Witold Doroszewski obrazuje to znaczenie cytatem z utworu Juliusza Słowackiego, co może dowodzić, że leksem *wściec* był w użyciu także wcześniej, choć w SWil i SWar nie odnotowano tej formy:

Znów za miecz chwytam, i znowu cały świat na siebie wściekam.

Znaczenia czasownika zwrotnego *wściec się* w SD są następujące:

1. ‘zachorować na wściekliznę, dostać wścieklizny’,
2. A) pot. ‘wpaść w złość, w furję; rozzłościć się, rozgniewać się’,
B) ‘nie udać się, nie dojść do skutku, nie stać się czyjąś własnością; przepaść’.

Przykład użycia (cytat z *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza) przytoczony do zobrazowania znaczenia pierwszego wskazuje jednak, że stan opisany w znaczeniu pierwszym niekoniecznie odnosi się do choroby zwierząt przenoszonych także na ludzi (która nosi nazwę wścieklizny). Człowiek, który się wściekł, zachowuje się wg przytoczonego przez autora słownika przykładu jak szalony:

Człeku, czyś ty się wściekł? czyś oszalał? Uspokójże się, zmityguj! (SD)

Obok powyższego cytatu odnotowano w SD jednak także przykład użycia, w którym pojawia się chory na wściekliznę pies:

Ulubiony buldog, Kastor, wściekł mu się i jakąś babę pokąsał. (B. Prus)

Kolejne znaczenie – potoczne – odnosi się także do stanu, któremu ulega człowiek. O ile znaczenie pierwsze oznaczało stan podobny szaleństwu, czyli nieodpowiedzialnemu, nieprzemyślanemu zachowaniu, to znaczenie drugie odnosi się do stanu spowodowanego silnymi negatywnymi emocjami: złością, gniewem.

Ostatnie znaczenie odnosi się do niepowodzenia, utraty czegoś i zostało poparte następującym cytatem:

Pensja się wściekła na dziś.

Znaczenie to nie pojawia się na następnych etapach rozwoju polszczyzny. W SD zostało podkreślone, że w takim znaczeniu może zostać użyta wyłącznie dokonana forma czasownika *wściec się*. W SD pojawia się także połączenie, które można uznać za frazeologiczne *nudy, że można się wściec* oznaczające stan bardzo dużego znudzenia.

Warto zwrócić uwagę na znaczenie dotyczące choroby zwierząt. Już w SL znaczenie to było notowane jako pierwsze, podobnie w SWil i SWar. W słownikach współczesnych znaczenie to jest jednak notowane jako drugie (SJP PWN, USJP) lub nie jest notowane wcale (WSJP). W USJP znaczenie zostało zaklasyfikowane jako termin specjalistyczny i opatrzony kwalifikatorem *weterynaryjny*. Można także na podstawie kolejności notowanych znaczeń wnioskować, że czasownik *wściec się* jest obecnie używany w takim znaczeniu rzadziej niż w znaczeniu odnoszonym do emocji i uczuć człowieka. Za takim wnioskiem przemawia także fakt, że w NKJP pojawiają się głównie przykłady użycia omawianej jednostki leksykalnej właśnie w znaczeniu dotyczącym stanu psychicznego człowieka:

Po prostu przyszli coś zarobić. A wiedzieli do kogo. Lewin wściekł się i powiedział, że ma ich wszystkich gdzieś (NKJP: Bogdan Wojdowski, *Chleb rzucony umarłym*, 1971).

(...) ja już dłużej nie mogę, ja już dłużej nie mogę, och, ach, wściec się można, ja się właśnie wścieknę albo zwariuję! (NKJP: Stanisław Dygat, *Jezioro Bodeńskie*, 1946).

Choć metoda słowotwórstwa gniazdowego rzadko stosowana jest w badaniach o charakterze diachronicznym, to pozwala na wyprowadzenie podstawowych wniosków. Podzielam pogląd Krystyny Kleszczowej, która stwierdza, że metoda ta w badaniach historycznojęzykowych jest najbardziej wartościowa jako sposób porządkowania materiału (Kleszczowa 2012). Współczesne gniazda słowotwórcze czasownika *wściec się* są zbudowane wokół poszczególnych znaczeń analizowanej jednostki leksykalnej. Pierwsze z nich, skonstruowane wokół znaczenia odnoszonego

do zwierząt ‘dostać wścieklizny’, jest bardzo ubogie i obejmuje dwa derywaty: dawny imiesłów czasu przeszłego czynny II – *wściekły* oraz rzeczownik – *wścieklizna* będący nazwą choroby zwierząt. Poniżej zamieszczam schemat tego gniazda słowotwórczego za SGS.

WŚCIEC SIĘ 1. ‘o zwierzęciu: dostać wścieklizny’	
<i>wściek-ły</i> 1.	V, Ad
<i>wściekl’-izna</i>	V, Ad, S

Schemat 1: Gniazdo słowotwórcze czasownika *wściec się* ‘o zwierzęciu: dostać wścieklizny’ (źródło: SGS)

Drugie gniazdo słowotwórcze czasownika *wściec się* jest bardziej rozbudowane i obejmuje 12 derywatów: 7 czasowników (z których dwa to czasowniki poliprefiksalne), 2 rzeczowniki, 2 przymiotniki i 1 przysłówek. Zostało skonstruowane wokół znaczenia ‘stracić panowanie nad sobą’. Co istotne, dla tego gniazda słowotwórczego jako ośrodek twórcy SGS przyjęli formę niedokonaną analizowanego czasownika – *wściekać się*.

WŚCIEKAĆ SIĘ, WŚCIEC SIĘ 2. <i>pot.</i> ‘stracić panowanie nad sobą’	V,V
[na-wściek-(ać) się] <i>pot.</i>	V,V
[po-wściek-(ać) się] 1., 2.	V,V
[roz-wściek-(ać) się] <i>rzad.</i> , roz-wściec się]	V,V,V
rozwściecz-(yć)	V,V,Ad
[rozwściecz-ony]	V,V
<i>wściec</i> , <i>wściekać</i> ‘sprawić, że ktoś się wścieka, wścieknie’	V,Ad
<i>wściek-ły</i> 2. ‘o człowieku: zajadły, rozwścieczony’	V,Ad,S
[wściekl’-ica] 1. <i>pot.</i>	V,Ad,S

wściekł-ość	V,Ad,V
[roz-wściekl-(ać) się, rozwściekl’-(ić) się] ‘stać się wściekłym’	V,Ad,V,V
[rozwścieklać <i>rzad.</i> , rozwścieklić]	V,Ad,Adv
[wściekl-e] 1.	V,Ad
wściek-ły 3., 4.	V,Ad,Adv
[wściekl-e] 2., 3.	

Schemat 2: Gniazdo słowotwórcze czasownika *wciekać się* ‘stracić panowanie nad sobą’ (źródło: SGS)

Duża rozbieżność w liczebności derywatów zawartych w powyższych gniazdach słowotwórczych także dowodzi tego, że czasownik *wściec się* w znaczeniu odnoszonym do zachowania człowieka jest znacznie częściej używany w polszczyźnie, a także jest bardziej produktywny słowotwórczo, co pozwala stwierdzić, że wspomniana jednostka leksykalna ma stabilną pozycję w języku.

Poczynione w niniejszym artykule analizy dowodzą stabilnej pozycji czasownika *wściec się* w języku polskim w dwóch znaczeniach. Pierwsze z nich (‘stracić panowanie nad sobą, rozzłościć się’) odnosi się do zachowania człowieka, który postrzegany jest jako istota psychiczna działająca pod wpływem silnych negatywnych emocji. Drugie znaczenie, dotyczące choroby zwierząt, która może zostać przeniesiona na człowieka, po raz pierwszy zostało odnotowane w SL. Choroba ta obejmować może zarówno zachowanie człowieka, jak i fizyczne objawy.

Związek semantyczny i formalny pomiędzy czasownikami *wściec się* i *ciec* został zaznaczony tylko w słownikach etymologicznych języka polskiego. Słowniki polszczyzny notujące materiał językowy z różnych etapów rozwoju języka polskiego nie notują tej zależności, co wiąże się z silnym zleksykalizowaniem omawianego czasownika i faktem, że przez użytkowników polszczyzny związek ten nie jest zauważalny. Ze względu na brak zbieżności znaczeniowej pomiędzy wspomnianymi czasownikami, leksem *wściec się* stanowi obecnie centrum gniazd słowotwórczych, odrębnych wobec gniazd słowotwórczych, dla których centrum są poszczególne znaczenia czasownika *ciec*. Rozbieżność znaczeń, dotyczących jednostki leksykalnej *wściec się* we współczesnej polszczyźnie, spowodowała z kolei, że poszczególne znaczenia tego czasownika stanowią centrum odrębnych gniazd słowotwórczych w SGS (schematy 1 i 2).

Przeprowadzone analizy dowiodły ponadto, że warto prowadzić badania językoznawcze nawet drobnych wycinków języka, gdyż pozwalają one na wyprowadzenie ciekawych szczegółowych wniosków, które być może w przyszłości będą mogły zostać odniesione do szerszych zagadnień.

Summary

Analysis presented in this article proved that position of lexical unit *wściec się* in Polish is stable. Two meanings of the Lexeme *wściec się* are stable in contemporary Polish language. First meaning refers to disease of animals. The second one refers to unnatural, nervous human behavior which is caused by negative emotions. The Verb *wściec się* is center of two formative nests. This is warranty that the Lexeme *wściec się* will not retreat from use in Polish language. The article shows that it's worth to analyze small segments of language.

Literatura

- Buttler, D.** *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa: Wydawnictwo UW, 1978.
- Hamerlok, D.** Etymologia i rozwój semantyczny leksemu ciec. In: Wilczek, W. (ed.) *Bogactwo polszczyzny w świetle jej historii. Tom 7*. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 2019, s. 15–27.
- Janowska, A., Pastuchowa, M.** *Słowotwórstwo czasowników staropolskich. Stan i tendencje rozwojowe*. Kraków: TAIWPN Universitas, 2005.
- Kleszczowa, K.** Słowotwórstwo gniazdowe na usługach lingwistyki diachronicznej. In: Janowska, A., Pastuchowa, M. (eds.) *Tajemnice dynamiki języka. Księga Jubileuszowa*. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 2012, s. 157–172.
- Perlin, J.** Metodologie etymologii. In: Stalmaszczyk, P. (ed.) *Metodologia językoznawstwa. Filozoficzne i empiryczne problemy w analizie języka*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2010, s. 109–115.
- Śmiech, W.** *Derywacja prefiksalna czasowników polskich*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1986.

Słowniki

- Bańkowski, A.** *Etymologiczny słownik języka polskiego. Tom 1–2.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002 – **SBań.**
- Boryś, W.** *Słownik etymologiczny języka polskiego.* Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2008 – **SBor.**
- Brückner, A.** *Słownik etymologiczny języka polskiego.* Kraków: Wiedza Powszechna, 1970. – **SBr.**
- Doroszewski, W.** *Słownik języka polskiego. Tom 1–11.* Warszawa: PWN, 1958–1969. – **SD.**
- Dubisz, S. (ed.)** *Uniwersalny słownik języka polskiego.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (wydanie CD), 2006. – **USJP.**
- Karłowicz, J., Kryński, A., Niedźwiedzki, W.** *Słownik języka polskiego. Tom 1–8.* Warszawa, 1900–1927. – **SWar.**
- Linde, S. B.** *Słownik języka polskiego. Tom 1–6.* Lwów: Drukarnia im. Ossolińskich, 1854–1860. – **SL.**
- Orgelbrand, M.** *Słownik języka polskiego.* Wilno: Maurycy Orgelbrand, 1861. – **SWil.**
- Skarżyński, M. (ed.)** *Słownik gniazd słotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego. Tom 3. Gniazda odczasownikowe. Cz. 1–2.* Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iegellonica”, 2004. – **SGS.**
- Urbańczyk, S. (ed.)** *Słownik staropolski.* Wrocław-Warszawa-Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 1953–2002. – **SStp.**

Zasoby internetowe

Dostęp z: www.nkjp.pl – **NKJP** (2020-04-20).

Dostęp z: www.sjp.pwn.pl – **SJP PWN** (2020-04-20).

Dostęp z: www.wsjp.pl – **WSJP** (2020-04-20).

The article is accessible in open access mode under licence CC BY-NC-ND Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0